

ĮVADAS

2019 m. gruodžio 31 d. Kinijos Liaudies Respublikoje esantis Pasaulio Sveikatos Organizacijos (toliau – PSO) biuras gavo pirmąją žinutę apie fiksuojamus virusinės pneumonijos atvejus Uhane¹. Dar po 14 dienų PSO savo *Tweeter* paskyroje, atsakydama besidomintiesiems apie ligos perdavimo žmogaus žmogui (oro lašeliniu būdu) grėsmės įrodymų trūkumą, paskelbė žinutę visuomenei apie koronavirusą². Tai laikoma pirmąja žinute pasauliui apie COVID-19³ – naujos kilmės koronavirusinę ligą, 2022 m. spalio 10 d. duomenimis, nusinešusią 2 103 222 žmonių gyvybę vien Europos žemyne⁴.

Imunologas Leszekas Borysiewiczus yra įvardijęs tris Viduramžių visuomenės atsakus, susidūrus su nepaaiškinama, sunkia, didelio masto liga. Tai: baimė (bėgimas), užsidarymas (saviizoliacija) ir kaltųjų paieškos⁵. Nors sergamumo priežastys ir gydymo praktikos laikui bėgant keitėsi, tačiau XXI amžiaus visuomenė, susidūrusi su nepažintos koronavirusinės ligos protrūkiu, išgyveno tas pačias reakcijas. Išgąstis, įvesta visuotinė izoliacija ir karantinas, žinių spragos ir siekis jas užpildyti gaunama pertekline, neretai nepagrįsta informacija tapo pagrindu, skatinusiu kurti(s) įvairioms teorijoms, o išsigandusiai, sutrikusiai visuomenei – joms pasiduoti. 2022 m. pradžioje oficialiame PSO puslapyje pateiktas susistemintas sąrašas išanalizuotų dažniausiai paplitusių *melagių*, susijusių su COVID-19 ligos eiga, jos įveiktimi. Publikuotose atmintinėse visuomenei turėjo būti priminta, jog alkoholio vartojimas, šaltas oras ir sniegas, rankų džiovintuvai, aštrūs pipirai maiste nuo koronaviruso neapsaugo⁶.

Informacijos amžiaus visuomenės (iš)skirtinumas – akistata su COVID-19 – sukėlė naują bangą domėjimosi ligų, epidemijų, higienos istorija. Elektroninė erdvė prisi-

¹ WORLD HEALTH ORGANIZATION. Timeline: WHO's COVID-19 response. Accessed 19 November 2022. URL: <<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/interactive-timeline#event-19>>

² World Health Organization (WHO) tweet. 14 Jan. 2020, 1:18 pm. Accessed 19 November 2022. URL: <<https://twitter.com/WHO/status/1217043229427761152?s=20>>

³ Ligos pavadinimas – COVID-19 – oficialiai įvardytas Pasaulio Sveikatos Organizacijos 2020 m. vasario 11 d., žr.: WORLD HEALTH ORGANIZATION. Naming the coronavirus disease (COVID-19) and the virus that cause it. Accessed 20 November 2022. URL: <[https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-\(covid-2019\)-and-the-virus-that-causes-it](https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/technical-guidance/naming-the-coronavirus-disease-(covid-2019)-and-the-virus-that-causes-it)>

⁴ STEWART, Conor. Number of new coronavirus (COVID-19) deaths in Europe since February 2020. Last update 17 October 2022. Accessed 20 November 2022. URL: <<https://www.statista.com/statistics/1102288/coronavirus-deaths-development-europe/>>

⁵ BORYSIEWICZ, Leszek. Plagues and Medicine. In *Plagues*. Ed. by Jonathan L. HEENEY, Sven FRIEDEMANN. Cambridge, 2017, p. 67; SKUJYTĖ-RAZMIENĖ, Aistė; KONTRIMĖ, Milda. Sąmokslas ar bausmė? Maro kilmės teorijos Europoje ir jų atgarsiai Lietuvoje. *Tautosakos darbai*, 2020, t. 60, p. 114–115.

⁶ WORLD HEALTH ORGANIZATION. Coronavirus disease (COVID-19) advice for the public: Mythbusters. Last update 19 January 2022. Accessed 28 November 2022. URL: <<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public/myth-busters>>

pildė pseudomokslinių publikacijų, gąsdinančiai lyginančių esamą situaciją su sunkiomis Europą šimtmečiais kankinusiomis ligomis, pavyzdžiui, XIV a. juodąja mirtimi (maru) ar 1918 m. prasidėjusiu ispaniškuoju gripu. Nepaisant to, tuo pat metu pandemija padidino poreikį naudotis virtualiomis bibliotekomis, archyvais, muziejais, tarsi skatindama išlaikyti sąmoningumą, racionalų ir kritinį mąstymą domintis, gilinant akademines žinias. Universitetų bendruomenės ėmėsi organizuoti, o akademikai kviesti dalyvauti viešose virtualiose paskaitose, pamokose, pasakojančiose visiems norintiesiems sužinoti, išgirsti ir suvokti ligas, jų istoriją, gydymosi kultūrą, prevencines priemones, tokias kaip karantino punktai ir kt., ieškant praeities ir dabarties sąsajų bei išeities taškų.

14

Ligų, jų įveikos tema visuomet išliks aktuali, kad ir kokiame moksliniame (tarpdiscipliniame) diskurse ji būtų aktualizuojama, pristatoma. Tad nepaisant gana skirtingų šiame straipsnių rinkinyje analizuojamų istorinių laikotarpių (nuo XVIII a. iki XX a. vidurio), publikuojamus tyrimus sieja du pagrindiniai žodžiai – *ligos* ir *medicina*. Juk būtent *medicinos* žinių trūkumas, higienos įgūdžių stoka, sunkmečiai ir badmečiai, nesiliaujantys karai lėmė, jog sunkių *ligų* antplūdžiai (ir dideli mirtingumo rodikliai) visame Europos žemyne buvo itin dažnas reiškinys, su kuriuo vienaip ar kitaip kovojo kiekvienas sociumo narys, siekęs nuo ligų apsisaugoti, o susirgęs – gauti patarimų, nuorodų, kaip visais įmanomais (tradiciniais ar netradiciniais) būdais jas įveikti.

Daugelis sunkiausiai įveikiamų ligų – juodligė, cholera, raupai, tuberkuliozė, gripas, maliarija, venerinės ligos, maras ir kt. – tuo metu vadintos *limpamosiomis*. Jomis susirgus „vienam žmogui, žiūrėk, pasirodo dar ir dar tokie pat ligoniai“, – XX a. pradžioje rašė gydytojas iš Vilniaus Antanas Vileišis⁷. Iš visų infekcinių ligų, epideminiai maro protrūkiai kardinaliausiai keitė žmonių populiacijos rodiklius, koregavo socialinę, kultūrinę, ekonominę gyvenimo tėkmę⁸, nesvarbu, kuriame amžiuje liga būtų pasireiškus: VI a. kaip Justiniano maras, XIV a. viduryje kaip juodoji mirtis, palietusi visą senąjį žemyną ir besitęsusi kaip vadinamoji antroji pandeminė banga su pasikartojančiais ligos protrūkiais, toliau fiksuotais ir visą XV–XVII a. laikotarpį⁹; ar kaip pasku-

⁷ VILEIŠIS, A[ntanas]. *Limpamosios ligos ir kaip nuo jų išsisaugoti?* Kaunas, 1915, p. 6.

⁸ Viduramžiais maras koregavo įsišaknijusias medicinos tradicijas – nors iki tol vyravo draudimas skrosti mirusiųjų nuo maro kūnus, kilus maro epidemijai, ieškant ligos priežasties, imta išduoti leidimus skrodimus atlikti. XIV a. viduryje maras (pa)keitė ir Viduramžių architektūrą. Kai kuriuose tekstuose gvildenama mintis, kad po Juodosios mirties Europoje pakito gotikiniai pastatai, ir ypač ryškiai tai palietė bažnyčių fasadus: bažnyčių bokštai pradėję kilti, taip atliepant žmonių norą būti arčiau Dievo (atgailos momentas). Apie tai, kaip Juodoji mirtis (pa)keitė literatūrą ir kalbą, žr.: COOK, Raymond A. The Influence of the Black Death on Medieval Literature and Language. *Kentucky Foreign Language Quarterly*, 1964, vol. 11, no. 1, pp. 5–13. Apie maro įtaką ekonomikai (paskiriems miestams, regionams ar net valstybėms) yra daug literatūros, pavyzdžiui, KITSIKOPOULOS, Harry. The Impact of the Black Death on Peasant Economy in England, 1350–1500. *The Journal of Peasant Studies*, 2002, vol. 29, no. 2, pp. 71–90.

⁹ *Encyclopedia of Plague and Pestilence: From Ancient Times to the Present*. Ed. by George Childs KOHN. 3rd Ed. New York, 2008, pp. 93–94, 101–102, 199–200, 226–228, 289, 312, 345–346, 372–373. ROSEN, George. *A History of Public Health*. Baltimore, 1993, p. 78; SLACK, Paul. *Plague: A Very Short Introduction*. Oxford, 2012.

tinės didžiausios XVIII a. maro epidemijos bangos 1709–1711 m. (epidemija Šiaurės karo kontekste¹⁰), 1720–1722 m. Marselio maras¹¹, ar 1770–1772 m. epidemija, išplitusi tuomečio pirmojo Rusijos–Turkijos karo fone¹².

Tam, kad nuo XVIII a. pab. Europos žemyno maro epidemijos nebekankino¹³, įtakos turėjo ne tik klimato pokyčiai, žiurkių populiacijos sumažėjimas, pamažu stiprėjęs žmonių imunitetas, tačiau ir modernėjantis požiūris į sveikatos politiką. Istoriografijoje XVIII a. kaip sveikatos politikos pavyzdys iškeliamas Habsburgų monarchija¹⁴. Dėl karantino patikros punktų (stočių) uostamiesčiuose ir naujos tuo laikotarpiu žemyninės karantino politikos laikoma, kad būtent Habsburgų valdžia viena pirmųjų Europoje sugebėjo įveikti maro epidemijų plitimą apie 1750-uosius.

Priešingai nei maras, tuberkuliozė („baltasis maras“¹⁵) XVIII a. pasiekė savo epideminį piką, o po kelių šimtų metų – 1993 m. – PSO paskelbė ir ekstremaliają situaciją. Pirminė ligos prevencija – higienos laikymasis, kuris visais laikais buvo panašus į šandienės apsisaugojimo nuo COVID-19 ligos rekomendacijas: dažnas patalpų vėdinimas, prisidengimas kosint ar čiaudint, apsauginės kaukės dėvėjimas ir kt.¹⁶

XIX a. pareikalavo daugybės požiūrio ir nusistovėjusios sveikatos apsaugos tvarkos pokyčių. Tam labiausiai įtakos turėjo 1817 m. Indijoje, Džesoro (*Jessore*) mieste, prasidėjusi choleros epidemija, nusinešusi milijonus žmonių gyvybių visuose pasaulio žemynuose¹⁷. Išmokus suvaldyti vienas ligas, besikeičiančiai Europos visuomenei tekdavo susidurti ir bandyti įveikti vis kitus sunkumus: tik apie 1940 m. pristabdy-

¹⁰ Istoriografijoje data kinta priklausomai nuo regiono: 1709–1711 m., kitur (dažnai – Lenkijos istoriografijoje) datuojama apie 1708–1713 m. Viena paskutinių ir išsamiausių studijų apie šios XVIII a. pr. maro epidemijos galimą atskaitos tašką, eigą bei pasekmes populiacijai: FRANDSEN, Karl-Erik. *The Last Plague in the Baltic Region: 1709–1713*. Copenhagen, 2010.

¹¹ BRADLEY, Richard. *The Plague at Marseilles*. 2nd Ed. London, 1721.

¹² ALEXANDER, John T. *Bubonic Plague in Early Modern Russia: Public Health and Urban Disaster*. Oxford, 2002.

¹³ Trečioji maro epidemijos banga, prasidėjusi apie 1894 m. Indijoje ir Kinijoje, tam tikrais epizodais vis pasikartoja, tačiau jų mastai yra ženkliai mažesni ir nebedarantys tokio poveikio visuomenėms kaip ankstesnių pandemijų atvejais. Žr.: KOCH, Tom. *Disease Maps: Epidemics on the Ground*. Chicago and London, 2011, p. 49; SLACK, P. Op. cit., p. 17.

¹⁴ BALAZS, Peter; FOLEY, Kristie Long. The Austrian success of controlling plague in the 18th century: maritime quarantine methods applied to continental circumstances. *Journal of History of Culture, Science and Medicine*, 2010, vol. 1, no. 1, pp. 73–89; LESKY, Erna. *Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus* (Archiv für österreichische Geschichte, Bd. 122, Hf. 1). Wien, 1959; KOCH, T. Op. cit., p. 74.

¹⁵ FRIEDLAND, Jon S. Tuberculosis in the 21st century. *Clinical Medicine*, 2011, vol. 11, no. 4, p. 353.

¹⁶ WORLD HEALTH ORGANIZATION. Advice for the public: Coronavirus disease (COVID-19). Last update 10 May 2022. Accessed 19 November 2022. URL <<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/advice-for-public>>

¹⁷ Cholera labiausiai buvo paplitusi XIX a., per šį amžių suskaičiuojamos net šešios epideminės jos bangos. Remiantis PSO duomenimis, 1961 m. susirgimai nuo jos fiksuoti Pietų Azijoje, 1971 m. Afrikoje, 1991 m. Amerikoje. Šiuo metu cholera laikytina endemine (pasireiškianti / būdinga konkrečioms vietovėms). Plg. WORLD HEALTH ORGANIZATION. Cholera. Last update 30 March 2022. Accessed 22 November 2022. URL: <<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cholera>>

tą vidurių šiltinę, o nuo XX a. 8-ojo dešimtmečio iki šių dienų – Ebolos virusą ir kt. Visuomenė vis dar labiausiai bijo infekcinių (meningokoko, tuberkuliozės, vis dar bandomos „pažaboti“ choleros¹⁸) ir / ar virusinių (pavyzdžiui, įvairios gripo atmainos, plaučių uždegimai) ligų dėl sunkių komplikacijų, liekamųjų negrįžtamų reiškinių (pasekmių) ir akivaizdžiausio didelio masto mirusiųjų skaičių. Nepaisant to, „kasdieniškesni“ negalavimai, per visą ilgą žmonijos istoriją pasireiškiantys dėl netinkamų mitybos įpročių, streso sukeltų širdies veiklos sutrikimų ir pan., taip pat sukelia įvairiausių pokyčių tiek sergančiojo šeimoje, tiek ir visoje jo aplinkoje.

Straipsniai, skelbiami šiame tome, pasakoja apie ligų įveiką XVIII–XX a. besikeičiančioje visuomenėje Pietryčių Baltijos jūros regione. Du straipsniai nagrinėja padėtį XVIII–XIX a. sandūroje, trys – laikotarpį tarp dviejų pasaulinių karų. Nagrinėjamuose regionuose abiem atvejais susiduriame su „agrarine visuomene“, kurioje miestų gyventojai ir miestietišku užsiėmimų atstovai tebesudarė mažumą. Faktą, kad XX a. pirmojoje pusėje didžioji visuomenės dalis nagrinėjamuose regionuose tebeužsiėmė žemės ūkiu, o proveržis industrinės visuomenės formavimosi linkme buvo prasidėjęs tik miestuose, reikia turėti omenyje vertinant higienos kultūros ir sanitarinės situacijos skirtumus¹⁹, kurie turėjo įtakos ligų įveikai ir prevencijai.

Regionai, kurie čia analizuojami, taip pat skyrėsi. Nijolė Raudytė mus nukelia į Žemaitiją, XVIII a. pabaigoje pakeitusią politinę priklausomybę – iš Abiejų Tautų Respublikos regiono virtusia dalimi Rusijos imperijos. Domininko Burbos straipsnyje žvelgiama į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę tuo pačiu pereinamuoju laikotarpiu. Vytauto Jokubausko ir Astos Skujytės-Razmienės straipsniuose tyrimo geografiją riboja XX a. 3–4-ojo dešimtmečių „Kauno Lietuvos“ sienos, t. y. analizuojama Lietuvos Respublika, o Aistis Žalnora žvelgia į tuo metu Lenkijos Respublikai priklausiusį Vilnių. Nors iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad visuose straipsniuose pateikiami įvykiai vyko šiandieninėje Lietuvoje, iš tiesų rinkinyje analizuojamos politinė prasme skirtingos situacijos. Skirtinguose regionuose, žinoma, skirtingai spręsti ir tie ligų įveikos iššūkiai, su kuriais susidurdavo juose gyvenusi visuomenė.

Apimdami gana siaurą laikotarpį ir fokusuotą regioną, rinkinio straipsniai kartu pateikia skirtingas ligų įveikos perspektyvas bei kontekstus.

Nijolė Raudytė rašo apie vieno žmogaus asmeninę biblioteką, tiksliau, joje sukauptą medicinos ir farmacijos tematikos knygų rinkinį. Autorė parodo, kad rinkinio kūrėjas

¹⁸ 2018 m. gegužės mėnesį vykusioje 71-ojoje Pasaulio Sveikatos Asamblėjoje priimta rezoliucija, kuria siekiama visomis įmanomomis priemonėmis iki 2030 metų visiškai sukontroliuoti galimą tolesnę choleros plitimą. Plg. WORLD HEALTH ORGANIZATION. Cholera. Last update 30 March 2022. Accessed 22 November 2022. URL: <<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cholera>>.

¹⁹ Naujesnis tyrimas šia tema: AMBRULEVIČIŪTĖ, Aelita; VORONIČ, Tatjana; ŽIEMELIS, Darius. *Modernėjantys Vilnius, Kaunas, Gardinas: miestų plėtra ir sanitarinės infrastruktūros pokyčiai 1870–1914 metais*. Vilnius, 2019. Sanitarinius pokyčius XIX a. Vokietijos valdytame pasienio mieste Mėmelyje apžvelgė SAFRONOVAS, Vasilijus. *Klaipėdos miesto istorija*. Klaipėda, 2020, p. 116–117.

ir savininkas, XVIII–XIX a. sandūroje dabartinės Lietuvos vakarinėje dalyje gyvenęs pranciškonų vienuolis Jurgis Pabrėža, naudojo žinias iš savo knygų visuomenei šviesti – mokyti vietos žmones atskirti tikrus gydytojus nuo šarlatanų, veikti prieš gajų liaudies medicinoje praktikuotą gydymą burtais, užkalbėjimais, religinėmis apeigomis ir kitais savigydos būdais, kurie, be kita ko, kartais praktikuojami dar ir XXI a.

Kitas straipsnis taip pat susitelkia į vieną asmenybę – J. A. Pabrėžos amžininką grafą Liudviką Skuminą Tiškevičių (1751–1808). Domininkas Burba aprašo jo kasdienybę ir tiria asmeninį bei aplinkos santykį su aristokrata kankiniais negalavimais bei ligomis. Straipsnyje vaizduojama to meto dvaro virtuvė. Iš jos sužinome, kokie delikatesai ir prabangūs gėrimai pasiekdavo grafo stalą.

Aistis Žalnora taip pat skatina pažvelgti į rinkinio tematiką per individualių veikėjų vaidmens perspektyvą. Kaip pastaraisiais metais didžiulis krūvis ir atsakomybė primenant elementarius higienos reikalavimus teko šeimos gydytojams, taip anksčiau infekcinių (ir ne tik) ligų fone atsakomybę šviesti, edukuoti visuomenę taip pat prisiimdavo (be kryptingai vykdomos visuomenės sveikatos politikos; didelės pastangos dedančių higienos departamentų) pavieniai asmenys, kurių dėka organizuotas visuomenės higieninis švietimas bei paties higienos mokslo populiarinimas. Viena tokių asmenybių – XX a. pirmojoje pusėje gyvenusi Vilniuje Stepono Batoro universiteto Medicinos fakulteto Higienos katedros mokslininkė Janina Bortkiewicz, kurios šviečiamąją veiklą daugiausia analizuoja Aistis Žalnora.

Vytauto Jokubausko ir Astos Skujytės-Razmienės straipsniai nuo fokusavimosi į pavienes personalijas mus perkelia į konkrečios visuomenės aptarimą. Du straipsniai papildo vienas kitą, pirmas nagrinėdamas Lietuvos Respublikos, egzistavusios laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų, kariuomenės šaltinius, o antras – analizuodamas žinias to meto literatūroje ir tautosakoje. Vytautas Jokubauskas parodo, kad ligos buvo svarbus ir istorikų iki šiol per menkai įvertintas Lietuvos karių mirtingumą tuo metu lėmęs veiksnys. Asta Skujytė-Razmienė pateikia lietuviškoje spaudoje ir tautosakos šaltiniuose surinktą informaciją apie cholera, jos atsiradimo priežastis, prevencijos ir ligos įveikos rekomendacijas.

XX a. pradžioje visuomenė, kuri nagrinėjama šio rinkinio straipsniuose, buvo mokoma: „Kiekvieną kartą palietus ligojį reikia gerai nusimazgoti rankas karštu vandeniu ir muilu.“²⁰ 2021 m. pasirodžiusioje knygoje Johnas Bookeris dar kartą priminė, kad „moderniaisiais“ laikais per COVID-19 pandemiją įvesti paviršių dezinfekavimo reikalavimai ar rankų higienos (dezinfekavimo) praktikos, kartais laikomi naujais, iš tiesų

²⁰ Pirmas pasikalbėjimas. In *Apie limpamąsias ir užkrečiamas ligas (Daktaro pasikalbėjimai su žmonėmis)*. (Lietuvių draugija aukštųjų Maskvos mokyklų moksleiviams šelpi. Leidinių komisijos leidinys, nr. 2). Vilnius, 1915, p. 23–25.

buvo tik atgarsiai to, kas per laikraščius, žurnalus, kalendorius jau XIX a. buvo priinama net atokiausiose visos Europos provincijose²¹.

Šiuo straipsnių rinkiniu, kuriame ligų įveika per XVIII a. – XX a. pirmąją pusę nagrinėjama viename Europos regione, norėjome parodyti perspektyvų įvairovę. Tačiau suvokiame, kad kiekviena liga – jos plitimo laikotarpiai, tradiciniai ir netradiciniai įveikos būdai, asmenybės, labiausiai prisidėjusios prie gydymo praktikų ar visuomenės informavimo dėl galimų apsaugojimo būdų, demografiniai (statistiniai) duomenys ir kt. – neabejotinai verta atskirų leidinių.

Milda Kontrimė

---

²¹ BOOKER, John. *Forty Days: Quarantine and the Traveller, c. 1700 – c. 1900*. Abingdon and New York, 2021.